

Міністерство культури України
Національний заповідник "Давній Галич"

**ГАЛИЧ І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ:
досвід і проблеми збереження
історико-архітектурної спадщини
середньовічних міст
в Україні та Європі**

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
Галич, 27–28 жовтня 2016 року

Інформаційно-видавничий відділ
Національного заповідника "Давній Галич"
Галич, 2016

ББК - 63,3 (4УКР) 4
УДК Г15

У збірнику опубліковано доповіді та повідомлення учасників Міжнародної наукової конференції "Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі", яка відбулася в Національному заповіднику "Давній Галич" 27–28 жовтня 2016 року.

**Рекомендувала до друку вчена рада
Національного заповідника "Давній Галич"**

*Редакційна колегія: Л. Бойко, В. Дідух, І. Драбчук,
В. Костишин, С. Побуцький, Т. Тріщ*

*Науковий редактор: Семен Побуцький
Редактори: Любов Бойко, Іван Драбчук
Технічний редактор: Тарас Тріщ
Комп'ютерний набір: Оксана Медвідь
Відповідальні за випуск: Володимир Костишин,
Володимир Дідух*

© Національний заповідник
"Давній Галич", 2016
© Автори, 2016

ISBN - 966-8090 - 56 - 9

У збірнику збережено стиль мови
та термінологію авторів
Редакційна колегія не завжди поділяє
позиції автора, викладені в матеріалі

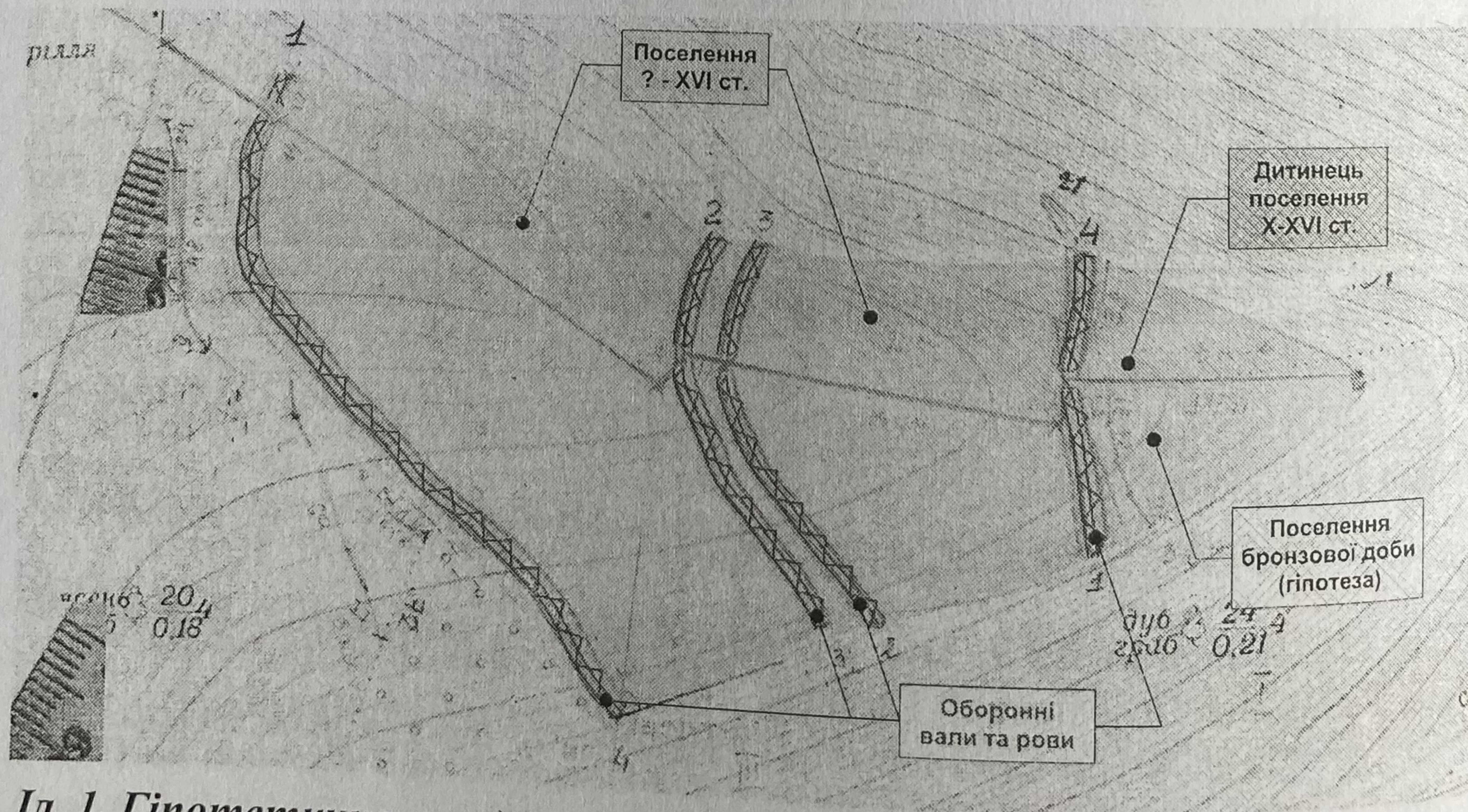
Чернелиця: основні етапи містобудування

Чернелиця розташована в Городенківському районі Івано-Франківської області, на відстані близько 22 км від районного і близько 65 км від обласного центрів. Тепер це провінційне селище міського типу, з населенням близько 2 тис. чоловік, котре рідко згадується в туристичних путівниках. Однак його історія сягає сивої давнини, а в часи свого розквіту населений пункт мав статус міста і відігравав значну роль в історії Покуття.

Історію Чернелиці можна поділити на кілька основних етапів, кожен із яких позначився важливими змінами в розвитку населеного пункту.

Перший етап має умовні хронологічні межі, оскільки точно встановити час заселення околиць сучасної Чернелиці досить важко. Археологічні дослідження показують, що перша хвиля поселенців появилася тут в період 40–25 тис. рр. до нашої ери [17, 7]. Однак сучасний стан джерел не дозволяє більш детально говорити ні про точне місце розташування поселення, ні про його розмір чи характер забудови.

Початок другого етапу можна умовно датувати часом між 5000 і 2500 рр. до нашої ери. Археологічні дані свідчать, що в той час почалася чергова хвиля заселення правобережжя Дністра в околицях Чернелиці. Івано-франківський археолог Богдан Томенчук висловив припущення, що центр даних поселень розміщувався на правому високому березі Дністра в урочищі Городище, на трикутному мисі, поряд сучасного хутора Залісся II і за 3–4 км від центру Чернелиці (див.: ілюстр. 3), на місці пізнішого дитинця давньоруського городища [див.: 1; 2]. Таке припущення видається цілком правдоподібним. Більше того, його можуть підтвердити фрагменти кераміки,

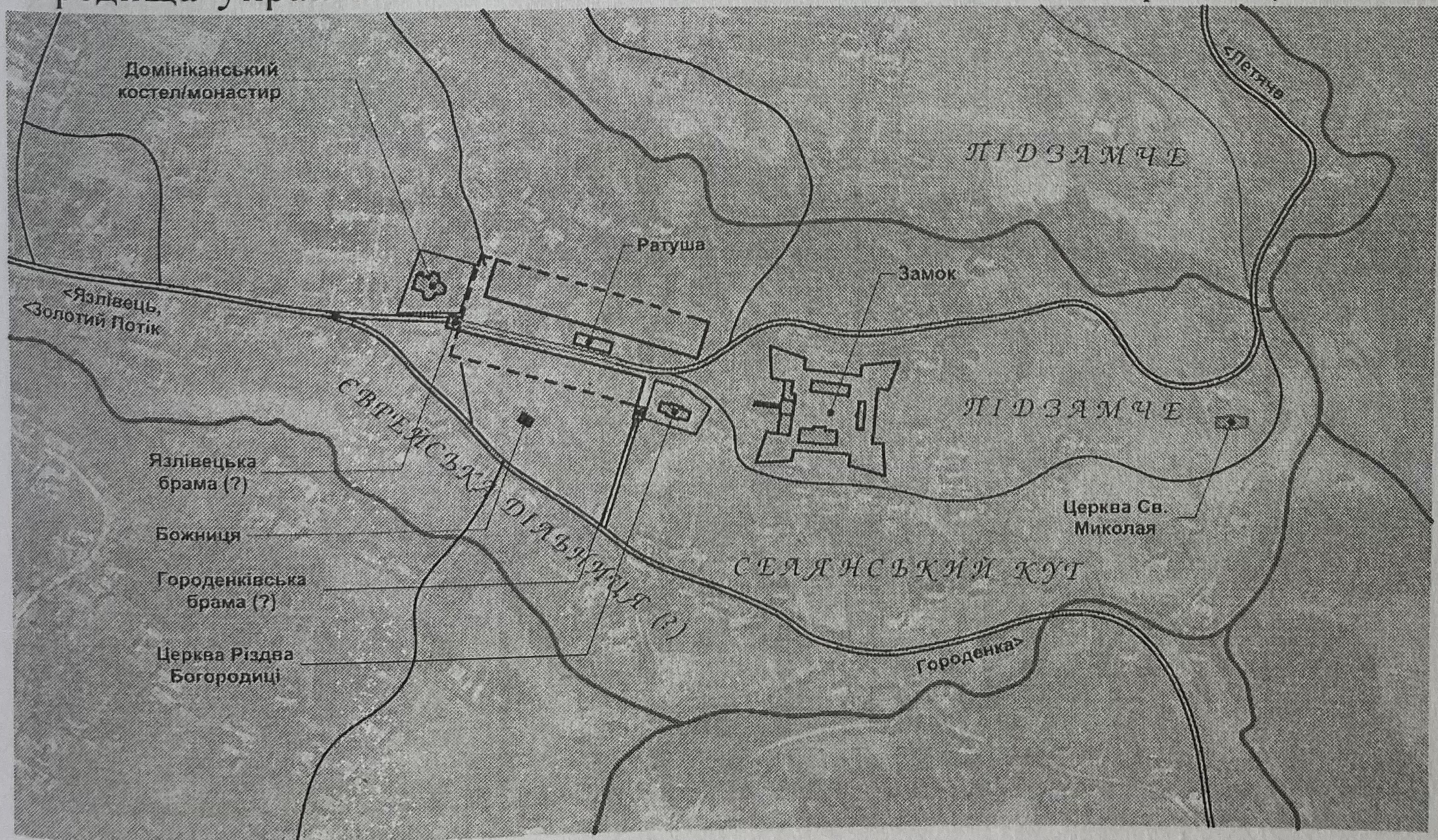
Іл. 1. Гіпотетичне городище бронзової доби і поселення X–XVI століть

знайдені під час поверхневого огляду даного об'єкта групою українських, польських і чеських науковців (Павел Варжека, Микола Демянчук, Віталій Нагірний) в травні 2016 року. Дана кераміка, датована бронзовим періодом, була виявлена тільки у верхній частині трикутного мису (на дитинці), на відстані приблизно 40–50 метрів від його вершини. Таким чином, можна припустити, що поселення мало невеликий розмір, займало саму верхівку мису (ілюстр. 1), ймовірно було укріплене й існувало принаймні до першого тисячоліття перед нашою ерою. Більш точне встановлення верхньої межі його існування та розмірів поселення вимагають додаткових археологічних досліджень.

Черговий, третій етап пов'язаний із появою на цих теренах слов'янського населення. Початок перебування слов'ян на даній території також важко встановити. Можна тільки припустити, що під час зайняття земель у верхній течії Дністра київським князем Володимиром Святославовичем в кінці X століття слов'янська осада в околицях сучасної Чернелиці вже існувала.

Слов'янське поселення розташовувалось у вже згаданому урочищі Городище (інша назва Перекопи) на високому березі ріки, оточеному з двох сторін схилами Дністровського каньйону і глибокого яру (ілюстр. 1). В «Реєстрі пам'яток археології національного значення» воно виступає під назвою Чернелиця IV (охоронний № 090009-Н) [4]. Розміри поселення Чернелиця IV складають близько 350x350x350 м, а загальна площа – близько 5 га [дет. див.: 36, 17; 29].

Дослідження Богдана Томенчука [1; 2; 28, 488–489] та обстеження городища українсько-польською експедицією 2012–2013 років (Зеновій

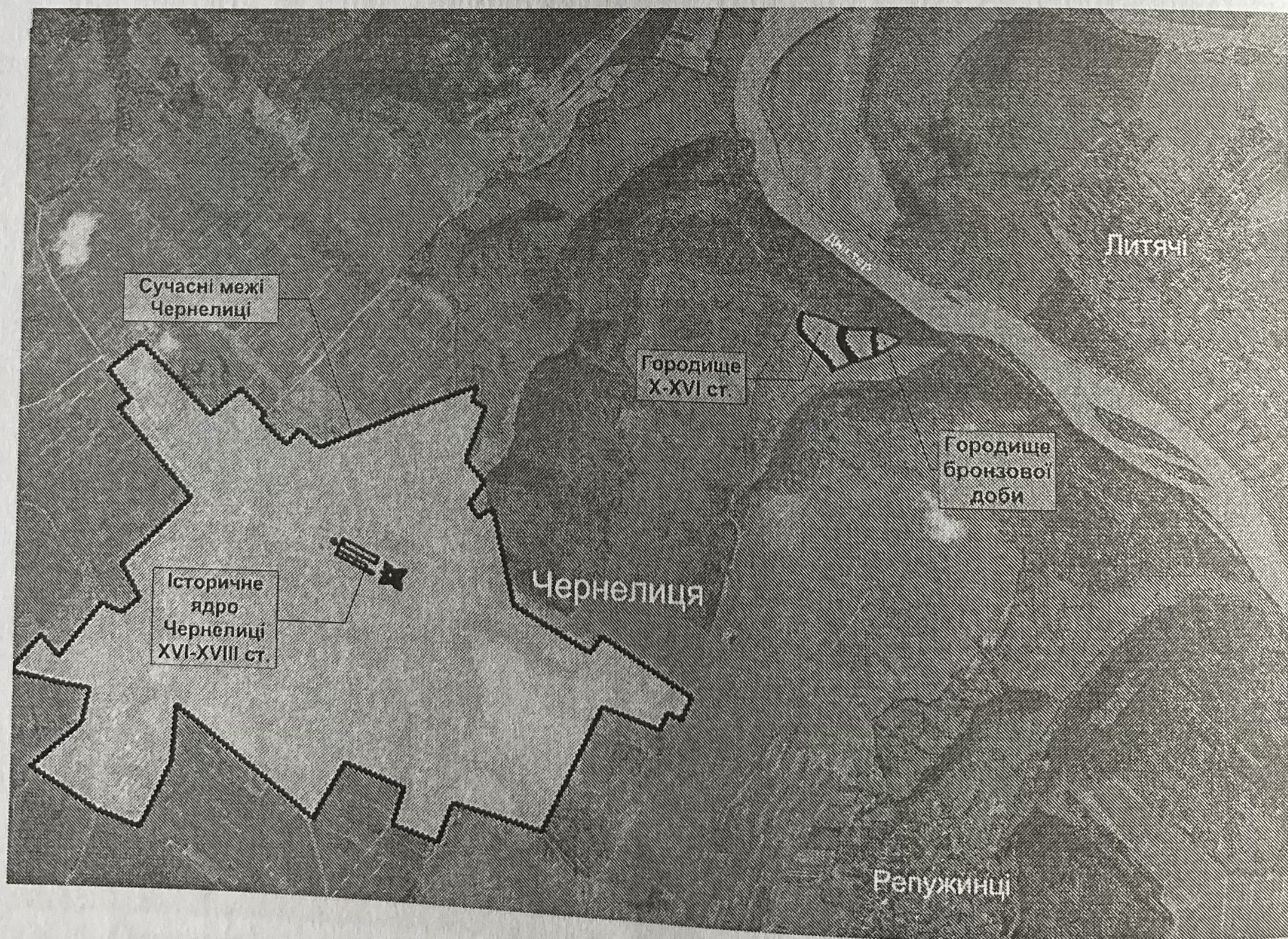

Іл. 2. Історичне ядро сучасної Чернелиці (XV–XVIII ст.)

Федунків, Лариса Поліщук, Віталій Нагірний, Христина Василів, Оксана Дуфенюк) [29, 227–232] свідчать, що давньоруське городище мало всі ознаки граду (міста). Воно складалося із трьох майданчиків, на котрих розміщувалися жилі і господарські приміщення, а також із складної системи оборонних укріплень – валів, ровів, терас, укосів, схилів (ілюстр. 1).

Перший майданчик (східний) – найменший за розмірами, трикутної форми, розташований на верхівці мису. З двох сторін оточений стрімкими схилами Дністровського каньйону і яру, зі сторони напілля захищений валом (довжина бл 120 м, висота бл. 5 м) і ровом. В'їзд на майданчик знаходився в північній частині валу. Збереглися залишки дороги, яка обривається приблизно за 20 метрів від верхівки мису. Між закінченням дороги і верхівкою мису знаходиться рівна площадка з розташованою нижче від неї терасою. Виявлені в даному місці (травень 2016 р.) багаті знахідки фрагментів кераміки, кісток, будівельної глини і т.п. дозволяють припускати, що тут знаходилась важлива будівля граду, можливо резиденція його управителя/намісника. Таким чином, маємо всі підстави вважати даний майданчик дитинцем граду.

Другий майданчик тягнеться від першого валу в західному і південно-західному напрямку. З півночі він обмежений Дністровським каньйоном, з південного-сходу – схилом яру. Зі сторони напілля захищений дугоподібним подвійним валом з двома ровами (довжина бл. 185 і 175 м відповідно, висота

Іл. 3. Сучасні межі Чернелиці та її околиці

валів – 4-5 м і 2-4 м). В'їзд на майданчик розташовувався ближче до північного краю.

Найбільший за площею третій майданчик, який простягався від згаданих вище валів в західному і південно-західному напрямку. З півночі він обмежений Дністровським каньйоном, з південного-сходу – пологим схилом яру. Зі сторони поля захищений масивним і довгим валом увігнуто-опуклої форми (довжина 345 м, висота бл. 8 м). В'їзд розташовувався у північній частині валу. В північно-східному куті майданчика прослідковується невелика земляна платформа. Можна припустити, що на ній розташовувалася спостережно-оглядова вежа, важлива адміністративна будівля або житло знатної особи. Не виключено також, що тут знаходилася споруда сакрального значення, наприклад дерев'яна церква.

На думку Зеновія Федунківа, на початковому етапі існування слов'янського городища його можна класифікувати як державний опорний пункт центральної влади у даному регіоні і важливий оборонний об'єкт прикордонної лінії [29, 232]. Пізніше поселення зазнало значної трансформації і переросло із сторожового форпосту в укріплений городок чи град, для якого характерні були розпланувальна тридільна структура (дитинець, боярсько-дружинна частина і торгово-ремісничий посад), знахідки (коштовний клад) [23, 60–62], а також великий розмір захищеної території (бл. 5 га).

Що стосується верхньої межі існування даного поселення, то Богдан Томенчук висловив думку, що воно могло бути знищене монголами в середині XIII століття [1; 2; 28, 488–489]. В свою чергу Лариса Поліщук, Зеновій Федунків і Віталій Нагірний, проаналізувавши збережені письмові джерела, дійшли висновку, що верхню межу його існування необхідно датувати XV століттям. На їх думку, городище було залишено населенням із огляду на нестачу питної води в околиці та через появу нового адміністративного центру на території центральної частини сучасного селища [29, 227]. Однак новіші відкриття дозволяють уточнити верхню межу існування даного поселення. В травні 2016 року під час поверхневого огляду городища в корінні повалених дерев вдалося виявити фрагменти обпаленої будівельної глини та кераміки. Кераміку можна попередньо датувати XVI століттям. В свою чергу, фрагменти обпаленої глини могли з'явитися тільки в результаті пожежі. Порівняння цих даних дозволяє припустити, що поселення в урочищі Городище існувало принаймні до першої половини або середини XVI століття і було знищене у результаті пожежі, спричиненої, найправдоподібніше, одним із численних татарських нападів на Покуття.

Одночасно з існуванням поселення в урочищі Городище в центральній частині сучасного смт Чернелиця появляється новий осередок. Це стало початком нового, четвертого етапу в розвитку населеного пункту. Його головною ознакою стало перенесення центру поселення на територію сучасного селища, надання йому статусу міста (близько 1584 р. [27, 65]), поява міських

укріплень, бастіонного замку, ратуші, ринку, церков, синагоги, римо-католицького костелу і монастиря оо. домініканців (ілюстр. 2).

Початок нового поселення в письмових джерелах прослідковується відносно добре. В документі польського короля Владислава Варненчика від 7 березня 1440 року йде мова про надання червоногородському старості Теодорикові Бучацькому, гербу Абданк, місцевості «Czelenycze» разом з іншими 16 селами на Покутті і Західному Поділлі [9, 78, №2252]. Розміщення «Czelenycze» серед інших покутських поселень, які пізніше неодноразово згадані в переліку володінь Бучацьких, дозволяє вважати, що мова йде саме про майбутню Чернелицю. В наступні роки нове поселення в Чернелиці під назвами «Czerlenycza», «Magna Czerlenycza», «Czerlenica», «Czerlyenycza», «Czerlienycza», «Czarlencze» неодноразово згадується в галицьких земських актах (1454, 1461, 1463, 1465, 1467, 1469, 1493) [7, 425; 6, 270, 283, 316, 327; 8, 225, 229, 263]. Таким чином бачимо, що в середині XV століття новий центр поселення знаходився вже на території теперішнього селища, названого «Magna Czerlenycza» (Велика Черлениця) [дет. див.: 35]. В той же час, як відмічалось вище, поселення в урочищі Городище ще існувало. Цікаво, що в судовій справі 1493 року між Яном Монастириським (Язловецьким) і Анною, дідичкою Чишек, згадано ще одне поселення – «Czerlenycza gnyła» [8, 229]. Однак воно виступає в джерелах тільки один раз і важко встановити, що саме слід розуміти під цією назвою – новий центр, старе городище чи якийсь інше, незнане, поселення? В кожному разі, можна ствердити, що не пізніше середини XV століття адміністративний центр був перенесений на територію сучасного селища Чернелиця, а поселення в урочищі Городище, хоча й продовжувало існувати, однак поступилося своїм значенням новому осередкові.

Про нове поселення знаходимо чимало даних в письмових джерелах. Можна достовірно встановити його власників у XV – першій половині XIX ст. (Бучацькі, Монастирські, Язловецькі, Чарторийські, Потоцькі, Ценські і т.п.), час надання поселенню статусу міста (бл. 1584 р.) і появи важливих оборонних та сакральних будівель (замок, церкви, римо-католицький костел – XVII ст. і поч. XVIII ст.), приблизну кількість і етнічний склад населення, господарський розвиток міста [дет. див.: 12; 13; 18; 27, 65; 34; 37].

Центр нового поселення розмістився на вузькому узвишші. Вибір місця для нього був не випадковим. По-перше, воно було зручне для оборони – з трьох сторін оточене стрімкими схилами і двома потоками. По-друге, поселення розташувалося на новому шляху, котрий вів із Городенки через Чернелицю до Язлівця, тобто поєднував між собою розлогі володіння роду Бучацьких-Язловецьких. Правдоподібно, в Чернелиці даний шлях розділявся – одна його частина вела до переправи на річці Дністер, що знаходилася в передмісті Хмелева (суч. мис Чернелицький сугрудок), а далі до Литячів, Язлівця і Бучача, інша – до переправи при впадінні р. Стрипа до Дністра, а

далі до Золотого Потону і так само закінчувалася в Язлівці [24, 260]. Портрет, нове місце було багате на питну воду, а навколо нього були родючі чорноземи, що прекрасно підходили для розвитку сільського господарства.

Характер нового поселення визначили смаки його власників: Бучацьких-Язловецьких, Чарторийських і Потоцьких, котрі відобразились на композиційно-планувальній структурі міста. Саме вони вплинули на появу і вдосконалення замкової архітектури й на розвиток урбаністичної композиції середмістя – комплексу костелу св. Антонія і монастиря оо. домініканців, церкви Пресвятої Діви Марії, синагоги (божниці), ринку, ратуші та заїзних будинків (ілюстр. 2).

Центральну частину міста займала ринкова площа. Ринок мав форму розширеної вулиці, котра тягнулася від в'їзної (Язловецької?) брами до замку. Ближче до замку розташовувалася дерев'яна ратуша (розібрана після 1798 року) [дет. див.: 16]. В південно-східному куті ринкової площі знаходилася церква Пресвятої Діви Марії (від 1702 р. – дерев'яний храм, а від 1817 р. – мурований) [22, 48–49; 25, 26–29]. Недалеко від неї була синагога (божниця), споруджена в XVII столітті [26, 156]. По північній і південній стороні ринку знаходились два заїзди, торгівельні лавки і жилі будинки. Західну сторону ринку формував комплекс римо-католицького костелу Архангела Михаїла (від кінця XVIII століття – св. Антонія Падуанського) із 1661 року і домініканського монастиря [21, 22]. В планувально-композиційній структурі міста костел відіграв як оборонне, так і репрезентативне значення [25, 27]. До міста вели принаймні дві брами – західна, що розташовувалася поряд із костелом (Язловецька?), та східна, котра виходила з міста поряд із замком і вела до Городенки (Городенківська?). Не виключено, що в східній частині міста могла бути ще одна брама, котра прямувала із міста до переправи на Дністрі у передмісті Хмелева [24, 260].

На вістрі видовженої ринкової площі знаходився бастіонний замок, закінчений в 1659 році [19, 150]. Як влучно відзначив Олег Рибчинський, у XVII–XVIII століттях ринок був удекорованим замком і дворівневим фасадом його в'їзної вежі, пишно оздобленої різьбленнями і гербом Погоня велетенських розмірів [25, 29].

Середмістя Чернелиці було оточено численними передмістями: Селянським Кутом, Косівкою, Щиглівкою, Андрусівкою та Хмелевою. В них розташовувались ще дві дерев'яні церкви: св. Миколая, архієпископа Міренського та Перенесення мощів св. Миколая. На північ від середмістя у XVIII столітті функціонували гуральня і броварня [3, 7–8], а на південь від міста – фільварок.

Умовною верхньою межею даного етапу містобудування можемо вважати кінець XVIII – початок XIX століття. В цей час місто зазнає відчутних змін: замок було частково зруйновано і він втратив своє оборонне значення [20, 11]; ліквідовано монастир оо. домініканців (1789 р.) [32, 411]; міська

ратуша була розібрана (початок ХІХ ст.) і більше не відбудовувалося [16, 214]; на заміну дерев'яній забудові в середмісті приходить кам'яне будівництво.

П'ятим етапом містобудівництва можна вважати ХІХ – середину ХХ століття. Даний час позначився такими характерними рисами, як поява кам'яної і цегляної забудови середмістя (напр. будівництво кам'яної церкви в 1817 р. [25, 27], поява мурованої синагоги і заїзду [33, 816], крамниць і житлових будинків); знесення міських укріплень і адміністративних будівель, які втратили своє значення (напр. ратуші); відбудова архітектурних пам'яток (відновлення замку на початку ХІХ ст. і в 1920-х рр.) [дет. див: 10; 11; 14; 15; 31]; включення в межі міста колишніх передмість (напр. Селянського Кута, Щиглівки, Косівки); ріст населення (близько 5 тис. чол. в кінці 1930-х рр.) [5, 48]; активне розширення міста в північно-східному, північному і північно-західному напрямках; розбудова міської інфраструктури; перетворення населеного пункту в районний центр (1945/46 р.) [17, 10] і т.п. (ілюстр. 3).

Окремий етап в розвитку Чернелиці становлять друга половина ХХ і початок ХХІ століття. В цей час населений пункт зазнав чергових важливих змін. До позитивних із них варто віднести: подальший розвиток інфраструктури (друга половина ХХ ст.) та розширення населеного пункту в північно-східному і північному напрямках (ілюстр. 3). До негативних відносяться: втрата статусу міста і перетворення на селище міського типу (1940 р.); відтік молоді і різке зменшення кількості населення (1718 чол. станом на 1 січня 2011 р.) [30], господарчий і культурний занепад населеного пункту.

Джерела та література

І. Джерела

1. Архів Інституту археології НАН України. – Томенчук Б. Звіт за 1987р. Машинопис.
2. Звід пам'яток історії та культури України. – Івано-Франківська область. – Папка Городенківський район. – Томенчук Б. Городище Чернелиця ІV. Стаття до «Зводу пам'яток історії та культури Івано-Франківської області». Рукопис.
3. Львівська Національна Наукова Бібліотека України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп.1. – Спр. 159.
4. Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України станом на 27 березня 2007 р. // Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761. Електронний ресурс: <http://www.uazakon.com/document/spart20/inx20404.htm> [режим доступу: 1.08.2016].
5. Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської. 1935. – Станислав, 1935.

6. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej. – Т. 12. – Львів, 1887.

7. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej. – Т. 14. – Львів, 1889.

8. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej. – Т. 19. – Львів, 1906.

9. Zbiór dokumentów małopolskich. – Т. 8: Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442 / wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1975.

II. Література

10. Арсеніч М. Пожежа Чернелицького замку на початку ХХ століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 23-24. – 2013. – С. 367–375.

11. Арсеніч М. Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918–1939) у світлі вибраних архівних джерел // Галичина. – Т. 22-23. – 2013. – С. 425–433.

12. Гоцинський А., Від Авданців до Пілавітів: власники Чернелиці від XV до кінця XVIII століття // Ямгорів. – Т. 24–25. – 2014. – С. 180–187.

13. Гоцинський А., Повинності мешканців Чернелиці в другій половині XVIII століття // Ямгорів. – Т. 26. – 2015. – С. 228–234.

14. Квятковський Л. Проект повоєнної відбудови Чернелицького замку 1922 року // Галичина. – Т. 22-23. – 2013. – С. 433–438.

15. Квятковський Л. Палац Чернелицького замку // Пам'ятки України. – 2015. – № 7-9: Чернелицький замок. – С. 76–83.

16. Нагірний В. Інвентарний опис ратуші міста Чернелиця // Ямгорів. – Т. 26. – 2015. – С. 209–215.

17. Нагірний В. Історія Чернелиці // Пам'ятки України. – 2015. – № 7-9: Чернелицький замок. – С. 6–11.

18. Нагірний В. Початок і основні етапи будівництва замку // Пам'ятки України. – 2015. – № 7-9: Чернелицький замок. – С. 32–37.

19. Нагірний В. Хто і коли збудував Чернелицький замок? // Ямгорів. – Т. 22-23. – 2013. – С. 149–155.

20. Нагірний В. Чернелиця – резиденція Ценських (перша половина XIX століття) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 2014, Вип. 25, с. 9–13.

21. Нагірний В. Як виглядав костел Св. Антонія Падуанського в Чернелиці в 1921 р.? // Карпати: людина. етнос, цивілізація. – Вип. 5 – Івано-Франківськ, 2014. – С. 22–30.

22. Николович Я. Закувала зозуленька ой під Чернелицев. Нариси, документи з історії містечка. – Львів, 2013.

23. Палійчук Н. Срібний скарб з Чернелиці // Ямгорів. – Т. 11–12. – 2004. – С. 60–62.

24. *Петришин Г.* Карта Ф. фон Міга (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006.
25. *Рибчинський О.* Особливості композиційно-планувальної структури містечка Чернелиця // Пам'ятки України. – 2015. – № 7-9: Чернелицький замок. – С. 26–31.
26. Синагоги України // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Ч. 9. – Львів, 1998. – С. 156.
27. *Сіреджук П. С.* Джерела до вивчення історії виникнення міст Галицької землі в XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1986. – № 1 (195). – С. 58–66.
28. *Томенчук Б.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008.
29. *Федунків З., Поліщук Л., Нагірний В.* Давньоруське городище Чернелиця IV: результати попередніх досліджень // Княжа доба. – Вип. 8. – 2014. – С. 225–243.
30. Чернелиця // Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki> [режим доступу: 1.08.2016]
31. *Arsenicz M.* Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880–1939 w świetle badań archiwalnych // Wiadomości Historyczne. – nr. 5: IX–X. – 2014. – S. 10–17.
32. *Barącz S.* Rys Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce. – T. 2. – Lwów, 1861.
33. Czernelica // Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 1. – Warszawa, 1880. – S. 816.
34. *Goszczyński A.* Czernelica za czasów Czartoryskich (do 1676 roku) // Kurier Galicyjski. – 2014. – nr. 3 (199). – S. 26.
35. *Nagirnyj W.* Czernelica czy Czerlenica – jaka była pierwotna nazwa pokuckiego miasteczka? // Kurier Galicyjski. – 2013. – № 22 (140). – S. 21.
36. *Nagirnyj W.* Dawnoruski grod w Czernelicy // Kurier Galicyjski. – 2013. – № 21 (139). – S. 17.
37. *Zaucha T.* Kościół parafialny P. W. Św. Antoniego w Czernelicy // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – T. 18: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Cz. 1. – Kraków, 2010. – S. 53–68.

Андрій ФЕДОРУК. Битви за спадщину династії Бабенбергів (1246–1278 рр.) у контексті воєнної діяльності правителів Галицько-Волинської Русі.....	330
Віталій НАГІРНИЙ. Чернелиця: основні етапи містобудування.....	344
Василий МАТВЕЕВ. Выкладка пола церкви Спаса в Галиче.....	353
Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО. Нові знахідки елементів клинкової зброї з Чорнівського городища XIII ст.	367